

Contemporary Arab Muslim Scholars on the Internal Causes of the Decline of Islamic Civilization

Jahanbakhsh Savagheb

Professor, Department of History, Lorestan University, Khorramabad, Iran. Savagheb.j@lau.ac.ir

Abstract

Despite its early flourishing, Islamic civilization gradually suffered from a series of debilitating factors that led to its decline. These factors can be broadly divided into two categories: internal—arising from within the Islamic society itself—and external, rooted in the surrounding world and external events that adversely affected the trajectory of Islamic civilization. Just as the emergence and expansion of this civilization have drawn scholarly attention, its stagnation and deterioration become a subject of critical inquiry among Muslim scholars, each offering distinct perspectives on its causes. This article adopts a descriptive-analytical approach to explore a central question on what internal factors contributing to the decline of Islamic civilization have been identified by contemporary Arab Muslim scholars. The principal objective is to investigate the internal weaknesses and afflictions that, according to these thinkers, have played a decisive role in the historical downturn of Islamic civilization. The study rests on the hypothesis that in the thought of these scholars, both internal and external causes are acknowledged; however, this article focuses specifically on the internal dimension of that decline. Methodologically, the research falls within the domain of historical studies. Data has been gathered through library-based research, while the analytical framework is rooted in descriptive and interpretive techniques. The term Islamic civilization in this study encompasses both the material and spiritual heritage developed and presented by Muslims during their historical period of civilizational grandeur. Conversely, decline is understood as a state of intellectual and societal regression, in which the former scientific and cultural brilliance of the Muslim world changed into the weakness and stagnation. Findings reveal that the question of decline has occupied the minds of many Muslim intellectuals—from North Africa to South Asia—since the 13th century A.H. The concept of decline has been widely discussed across diverse Muslim contexts including Turkish, Arab, Iranian, Indian, and Indonesian thought. The question of why Muslims regressed while others advanced became a central concern for scholars of different Islamic nationalities. In the modern Arab context, a complex and multidimensional social crisis—considered both a result and a manifestation of civilizational

Cite this article: Savagheb, J. (2025). Contemporary Arab Muslim Scholars on the Internal Causes of the Decline of Islamic Civilization, *History of Islam*, 26(1), p. 197-222. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.62097.2209>

Received: 2024-10-09 ; **Revised:** 2025-01-16 ; **Accepted:** 2025-02-27 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

decay-paved the way for reformist movements. Leading Arab Muslim thinkers such as Moḥammad ‘Abdoh, Moḥammad Rashid Reza, ‘Abdol-Raḥmān al-Kawakebi, Malek Ibn e-Nabi, Samih ‘Āṭef al-Zayn, Shakib Arsalan, and others have all addressed the phenomenon of decline by engaging with the contemporary conditions of Muslim societies. While there is some contention regarding the precise causes, a general consensus affirms the reality of decline and backwardness. Consequently, much of their thought focuses on strategies for civilizational revival, either through a return to Islamic principles or via the selective adoption of Western models of modernization. These thinkers have identified a number of internal crises—doctrinal, political, social, moral, and intellectual—as key contributors to Islamic civilizational decline. The deterioration of internal conditions, in turn, facilitated the impact of external pressures. Chief among these internal causes, according to the reformists, is a doctrinal crisis marked by a weakening of faith and theological deviation. Political despotism—manifest in tyranny, corruption, and the erosion of justice by Muslim rulers—is another frequently cited cause. Social factors include the absence of national unity and solidarity, fragmentation along sectarian and ethnic lines, failure to attain material and spiritual strength, and pervasive Westernization, self-alienation, and cultural dislocation. In the realm of intellectual decline, the loss of scientific vitality and innovation has been a prominent concern. Moreover, the moral degeneration of both leaders and the general public—marked by worldliness, materialism, extravagance, and disengagement from ethical and spiritual values—has further exacerbated the decline. These developments led to widespread negligence of social and personal responsibilities, as Muslims became increasingly inward-looking and stagnant. The article concludes that contemporary Arab Muslim thinkers acknowledge the reality of Islamic civilizational decline and emphasize the interplay of both internal and external causes—though they view internal factors as the primary enablers of external threats. Islamist thinkers, in contrast to secular reformists, do not regard Islam itself as the source of decline. On the contrary, they argue that the abandonment of the monotheistic thought of Islam, and the transformation of Muslim lifestyles and cultures, lie at the heart of the problem. For these thinkers, a return to the authentic principles of Islam is not merely a solution, but an essential catalyst for the civilizational renewal of the Muslim world.

Keywords: Islamic Civilization, The Decline of Islamic Civilization, Contemporary Arab Scholars, Islamic World, Encounter with Western Civilization.

آراء المفكرين العرب المسلمين المعاصرين حول العوامل الداخلية لتراجع الحضارة الإسلامية

جهانبخش ثواقب

أستاذ، التاريخ، بجامعة لرستان، خرم آباد، ایران. Savagheb.j@lu.ac.ir

الملخص

على الرغم من ازدهارها في البداية، إلا أن الحضارة الإسلامية عانت تدريجياً من عوامل أدت إلى تراجعها. بعض هذه العوامل كانت داخلية، أثرت عليها سلباً من داخل المجتمع الإسلامي، وبعضها خارجية، أي عوامل تسببت في دمار الحضارة الإسلامية وإضعافها من العالم المحيط والأحداث الخارجية. وكما اهتم المفكرون بنهضة هذه الحضارة وتوسعها، لم يغيب عنهم أيضاً ركودها وتراجعها، وقد تناول كل منهم بعضاً من هذه العوامل. في هذه المقالة، بأسلوب وصفي تحليلي، يطرح السؤال التالي: ما هي العوامل الداخلية التي أثرت على تراجع الحضارة الإسلامية من وجهة نظر المفكرين العرب المسلمين المعاصرين؟ الهدف الرئيسي من هذا المقال هو دراسة الأضرار والكوارث الداخلية التي أثرت على تراجع الحضارة الإسلامية، والإجابة على السؤال التالي: "من وجهة نظر المفكرين العرب المسلمين المعاصرين، ما العوامل الداخلية المؤثرة في تراجع الحضارة الإسلامية؟". تفترض فرضية البحث ازدواجية عوامل التراجع الداخلية والخارجية في منهج هؤلاء المفكرين، ويتناول هذا المقال العوامل الداخلية لهذا التراجع. يتميز هذا البحث بطابع تاريخي، وقد نُظِم في مرحلتين جمع المعلومات باستخدام المنهج المكتبي، والشرح باستخدام المنهج الوصفي التحليلي. في هذا البحث، تشير الحضارة الإسلامية إلى جميع ما أنجزه المسلمون من تراث وجوانب مادية وروحية، وقدموه للبشرية خلال فترة مجد حضارتهم وعظمتها؛ كما يشير تراجع الحضارة الإسلامية إلى بروز حالة من التخلف والتفكك والتراجع الحضاري لدى المسلمين، حيث تحول تألقهم العلمي إلى ضعف وركود. تُظهر نتائج الدراسة أن قضية تراجع سلطة العالم الإسلامي شغلت أذهان العديد من الكتاب من شمال إفريقيا إلى جنوب آسيا منذ القرن الثالث عشر الهجري. وقد استخدم مفهوم التراجع على نطاق واسع من قبل الأتراك والعرب والإيرانيين والمسلمين في الهند وإندونيسيا. وأصبح سبب تأخر المسلمين وتقدم غيرهم موضوعاً تناوله كتاب من مختلف الجنسيات الإسلامية. وفي البيئة العربية المعاصرة، كانت هناك أزمة اجتماعية متعددة الأبعاد نتيجة للتراجع والانحطاط الإسلاميين وأدت إلى ظهور حركات إصلاحية. وقد تناول معظم المفكرين في العالم العربي، مثل محمد عبده ومحمد رشيد رضا وعبد الرحمن الكواكبي ومالك بن نبي وسميح عاطف الزين وشكيب أرسلان وغيرهم، قضية التراجع بناءً على الحالة الراهنة للمجتمعات الإسلامية، وتقبلوا تخلف العالم الإسلامي؛ على الرغم من وجود بعض الجدل حول أسباب هذا التخلف. لذلك، فقد تناولوا في الغالب سبل

استناداً إلى هذه المقالة: ثواقب، جهانبخش (٢٠٢٥). آراء المفكرين العرب المسلمين المعاصرين حول العوامل الداخلية لتراجع الحضارة الإسلامية. تاريخ

الإسلام، ١٢٦(١)، ص ١٩٧-٢٢٢. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.62097.2209>

تاريخ الاستلام: 2024/10/09 ؛ تاريخ المراجعة: 2025/01/16 ؛ تاريخ القبول: 2025/02/27 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

© المؤلفون.

الخروج من هذا التخلف والانحدار في شكل فكر إصلاحي واقتروا تحديث المجتمعات الإسلامية، بعضهم بالعودة إلى الإسلام وتعاليمه، وبعضهم الآخر بتبني نماذج التقدم الغربية. ومن هذا المنظور، قدم المصلحون المسلمون حلولاً مختلفة لإحياء المجتمع الإسلامي وتقدمه والتغلب على حالة التراجع والتخلف. وفي تحليل ودراسة هؤلاء المفكرين، كان للآزمات الأيديولوجية والسياسية والاجتماعية والأخلاقية والعلمية طويلة الأمد من داخل المجتمع الإسلامي تأثير على تراجع الحضارة الإسلامية. وقد خفف هذا الوضع الداخلي المواتي من تأثير العوامل الخارجية. وقد طرح المفكرون المسلمون أزمة أو تراجع معتقدات المسلمين على رأس أسباب تراجع الحضارة الإسلامية. وفي الأزمة السياسية، أثير طغيان الحكام المسلمين أو الطغيان الداخلي وقمع الحكام وفسادهم في أفكار معظم المصلحين المعاصرين كأحد الأسباب الفعالة لتخلف المسلمين. ومن العوامل التي أثارها علماء المسلمين حول تراجع الحضارة في مجال التراجع الاجتماعي؛ مثل غياب الوحدة الوطنية والتضامن الاجتماعي، والانقسام والانقسام بين المسلمين على أسس دينية وغير دينية (القومية والتحيزات العرقية والإثنية)، والفشل في اكتساب القوة المادية والروحية، والتغريب والاعترا ب والهزيمة الذاتية في مواجهة الغرب. ومن العوامل الأخرى التي تناولها علماء المسلمين في دراسة تراجع الحضارة الإسلامية، الأزمة أو الضعف والتراجع العلمي. وكان التراجع الأخلاقي للمسلمين، حكماً وشعباً، أحد العوامل التي اعتبرها العلماء مؤثرة في تراجع الحضارة الإسلامية. إن تحول الأخلاق الإسلامية إلى أخلاق دنيوية ومادية، والابتعاد عن القيم والفضائل الأخلاقية والإنسانية، وسيادة الترف والترف بين المسلمين، والفساد الأخلاقي، والميل نحو الركود والتراخي، والفساد المالي والاقتصادي، قد أبعد المسلمين عن واجباتهم ومسؤولياتهم الفردية والاجتماعية. يختتم المقال باستنتاج مفاده أن المفكرين المسلمين في العالم العربي آمنوا بظاهرة تراجع الحضارة الإسلامية، وأكدوا على العوامل الداخلية والخارجية في تحديد أسبابها، واعتبروا العوامل الداخلية مقدمة لتأثير العوامل الخارجية في هذا التراجع. واعتبر المفكرون المسلمون ابتعاد المسلمين عن الفكر التوحيدي للإسلام، وتغير ثقافتهم وأسلوب حياتهم، عاملين مؤثرين في تراجعهم وتخلفهم. وعلى عكس رأي المفكرين غير الإسلاميين، لم يعتبروا الإسلام العامل الوحيد في تراجع المسلمين، بل اعتبروا العودة إلى حقيقتهم عاملاً أساسياً في ميلادهم الحضاري.

الكلمات المفتاحية: الحضارة الإسلامية، تراجع الحضارة الإسلامية، المفكرون العرب المعاصرون، العالم الإسلامي، المواجهة مع الحضارة الغربية.

آرای اندیشمندان مسلمان معاصر عرب درباره عوامل درونی انحطاط تمدن اسلامی

جهانبخش ثواقب¹⁵

استاد، گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. Savagheb.j@lu.ac.ir

چکیده

تمدن اسلامی با وجود شکوفایی نخستین، به تدریج بر اثر عواملی دچار آسیب شد که آن را به انحطاط کشاند. این عوامل، برخی درون‌ساختاری بودند که از درون جامعه اسلامی بر آن تأثیر منفی گذاشت و برخی برون‌ساختاری بودند؛ یعنی عواملی که از جهان پیرامونی و حوادث بیرونی، تمدن اسلامی را دچار تخریب و ضعف کرد. همان‌گونه که برآمدن و گسترش این تمدن مورد توجه اندیشمندان بوده، رکود و انحطاط آن نیز از نظر آنان دور نمانده است و هرکدام به برخی از این عوامل پرداخته‌اند. در این مقاله، به شیوه توصیفی - تحلیلی، این پرسش مطرح شده که از منظر اندیشمندان مسلمان معاصر عرب چه عوامل درونی بر انحطاط تمدن اسلامی تأثیرگذار بوده است؟ هدف اصلی مقاله، بررسی آسیب‌ها و آفات درونی تأثیرگذار بر انحطاط تمدن اسلامی است و رسیدن به پاسخ این پرسش را دنبال می‌کند که «از منظر اندیشمندان مسلمان معاصر عرب، چه عوامل درونی بر انحطاط تمدن اسلامی مؤثر بوده‌اند؟» فرضیه پژوهش، بر دوگانه عوامل درونی و برون‌ساختاری در رویکرد این اندیشمندان دلالت دارد که در این مقاله، به عوامل درونی این انحطاط پرداخته می‌شود. این پژوهش، از نوع تاریخی است و در مرحله گردآوری اطلاعات، به روش کتابخانه‌ای و در مرحله تبیین، با رویکرد توصیفی - تحلیلی سامان یافته است. در این پژوهش، مراد از تمدن اسلامی، تمامی میراث و جنبه‌های مادی و معنوی مسلمانان است که در دوران مجد و عظمت تمدنی خود به آن دست یافته و به بشریت عرضه کرده‌اند؛ مراد از انحطاط تمدن اسلامی نیز بروز حالت عقب‌ماندگی، پاشیدگی و تنزل تمدنی در میان مسلمانان است که درخشش علمی ایشان، به ضعف و رکود تبدیل شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مقوله افول اقتدار جهان اسلام، اندیشه بسیاری از نویسندگان از شمال آفریقا تا جنوب آسیا را از سده ۱۳ق به بعد درگیر ساخت. مفهوم انحطاط توسط ترکان، اعراب، ایرانیان و همچنین مسلمانان در هند و اندونزی، بسیار استفاده شده است. اینکه چرا مسلمانان عقب ماندند و دیگران پیشرفت کردند، موضوعی شد که نویسندگانی با ملیت‌های مختلف اسلامی بدان پرداختند. در محیط عربی معاصر، یک بحران اجتماعی چندبعدی وجود داشت که از نتایج انحطاط و زوال اسلامی بود و به ظهور جنبش‌های اصلاحی انجامید. غالب اندیشمندان جهان عرب همچون: محمد عبده، محمد رشید رضا، عبدالرحمن کواکبی، مالک بن نبی، سمیع عاطف الزین، شکیب ارسلان و دیگران، به مقوله انحطاط بر اساس وضعیت کنونی جوامع اسلامی پرداخته و عقب‌ماندگی جهان اسلام را پذیرفته‌اند؛ هرچند در علل این عقب‌ماندگی، مناقشه‌هایی رخ

استاد به این مقاله: ثواقب، جهانبخش (۱۴۰۴). آرای اندیشمندان مسلمان معاصر عرب درباره عوامل درونی انحطاط تمدن اسلامی. تاریخ اسلام، ۲۶(۱).

ص ۱۹۷-۲۲۲. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.62097.2209>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۰/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۹؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

نشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان.

داده است. از این رو، بیشتر به راه‌های برون‌رفت از این عقب‌ماندگی و زوال در قالب اندیشه اصلاحی پیشرفت پرداخته‌اند و نوین‌سازی جوامع اسلامی را برخی با بازگشت به اسلام و تعالیم آن، و بعضی با اخذ الگوهای پیشرفت غربی طرح کرده‌اند. با این دیدگاه است که اصلاح‌طلبان مسلمان راه‌حل‌های گوناگونی برای احیا و پیشرفت جامعه اسلامی و برون‌رفت از وضعیت زوال و عقب‌ماندگی ارائه داده‌اند. در تحلیل و بررسی این اندیشمندان، بحران‌های اعتقادی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و علمی درازدامنه از درون جامعه اسلامی، بر انحطاط تمدن اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند. همین مساعد بودن شرایط درونی، تأثیر عوامل بیرونی را هموار کرده است. اندیشمندان مسلمان، در صدر علل انحطاط تمدن اسلامی، بحران یا انحطاط اعتقادی مسلمانان را مطرح کرده‌اند. در بحران سیاسی، استبداد حکام اسلامی یا استبداد داخلی و ظلم و فساد حکام، در اندیشه غالب اصلاح‌گران معاصر به‌عنوان یکی از علل مؤثر عقب‌ماندگی مسلمانان مطرح شده است. برخی از عواملی که اندیشمندان مسلمان در باره انحطاط تمدنی مطرح کرده‌اند، در حوزه انحطاط اجتماعی است؛ مانند فقدان وحدت ملی و همبستگی اجتماعی، جدایی و تفرقه میان مسلمانان به‌عنوان مذهب و غیر مذهبی (قومیت‌گرایی و تعصب‌های قومی و نژادی)، ناکامی در کسب نیرومندی مادی و معنوی، غرب‌زدگی و ازخودبیگانگی و خودباختگی در برابر غرب. بحران یا ضعف و زوال علمی، از دیگر عواملی است که اندیشمندان مسلمان در بررسی انحطاط تمدن اسلامی به آن پرداخته‌اند. زوال اخلاقی مسلمانان، چه زمامداران و چه مردم، از عواملی بوده که اندیشمندان آن را در انحطاط تمدن اسلامی مؤثر دانسته‌اند. تغییر اخلاق اسلامی به اخلاق دنیاگرایانه و مادی و دور شدن از ارزش‌ها و فضایل اخلاقی و انسانی، غالب شدن تجمل‌گرایی و تنعم‌گرایی بر مسلمانان، فساد اخلاقی، گرایش به رکود و سستی، فساد مالی و اقتصادی، مسلمانان را از وظایف و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی آنان دور ساخت. مقاله با این نتیجه‌گیری به پایان می‌رسد که اندیشمندان مسلمان جهان عرب، به پدیده انحطاط تمدن اسلامی قائل بودند و در علت‌یابی آن هم بر عوامل درونی و هم عوامل بیرونی تأکید کرده‌اند و عوامل درونی را مقدمه تأثیرگذاری عوامل بیرونی این انحطاط دانسته‌اند. متفکران اسلام‌گرا، دوری مسلمانان از اندیشه توحیدی اسلام و تغییر فرهنگ و سبک زندگی آنان را در انحطاط و عقب‌ماندگی آنان مؤثر دانسته‌اند و برخلاف دیدگاه اندیشمندان غیراسلام‌گرا، اسلام را نه تنها عامل عقب‌ماندگی مسلمانان ندانسته‌اند، بلکه بازگشت دوباره به حقیقت اسلام را در زایش تمدنی آنها کاملاً نقش‌آفرین می‌دانند.

کلیدواژه‌ها: تمدن اسلامی، انحطاط تمدن اسلامی، اندیشمندان معاصر عرب، جهان اسلامی، رویارویی با تمدن غرب.

۱. مقدمه

گسترش جغرافیایی اسلام و پیشرفت علمی و توسعه تمدنی مسلمانان، از شگفتی‌ها و افتخارات تاریخ است. مسلمانان بر اثر آشنایی با میراث فرهنگی سرزمین‌هایی که در محدوده قلمرو اسلامی قرار گرفته بودند و با روحیه کنجکاوی، معرفت‌جویی و دانش‌اندوزی و با نوآوری‌ها و ابداعات خود، توانستند دانش بشری را در سرزمین‌های مختلف چنان ارتقا دهند که سال‌ها تمدن اسلامی با درخششی بایسته، پرچم‌دار نبوغ علمی، فکری و فرهنگی بود. با وجود آن دوران باشکوه، این تمدن در مسیر حیات خود دچار افول و فراگردهایی شد که در دوره معاصر در مقایسه تمدنی با غرب، پرسش‌هایی درباره چگونگی و عوامل ضعف و انحطاط تمدن اسلامی یا قدرت مسلمانان، در میان اندیشمندان مختلف اسلامی و غیرمسلمان، مطرح گردید. این مقوله، از منظرهای مختلفی قابل طرح و بحث است. در این مقاله، به بیان دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان معاصر جهان عرب درباره انحطاط تمدن اسلامی بسنده شده است. از این‌رو، این مقاله، به هدف بررسی آسیب‌ها و آفات درونی تأثیرگذار بر انحطاط تمدن اسلامی، این پرسش را مطرح می‌کند که از منظر اندیشمندان مسلمان معاصر عرب، چه عوامل درونی بر انحطاط تمدن اسلامی مؤثر بوده‌اند؟ فرضیه پژوهش، بر عوامل درونی و برونی انحطاط در رویکرد این اندیشمندان دلالت دارد که در این مقاله، به عوامل درونی این انحطاط پرداخته می‌شود. این پژوهش، از نوع تاریخی است و در مرحله گردآوری اطلاعات، به‌شیوه کتابخانه‌ای و در مرحله تبیین، به‌روش توصیفی - تحلیلی سامان یافته است.

به لحاظ پیشینه پژوهش، این موضوع پیش از این مورد توجه پژوهشگران بوده است؛ برای نمونه، موثقی، علل و عوامل ضعف و انحطاط مسلمین در اندیشه‌های سیاسی و آرای اصلاحی سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۳۷۳) و کافی «نظریه انحطاط و اصول شش‌گانه تکامل انسانی از نظر سید جمال‌الدین اسدآبادی» (۱۳۸۸)^۱ را بررسی کرده‌اند. یوسف جعفرزاده «مقدمه‌ای بر دیدگاه ابن‌خلدون در باب انحطاط تمدن اسلامی» (۱۳۸۵)^۲ مطرح کرده است. بشیر احمد بت به «بررسی دلایل انحطاط تفکر اسلامی و راه‌های احیای آن در اندیشه‌های استاد مطهری و اقبال لاهوری» (۱۳۹۰)^۳، مهدی حسین‌زاده و همکاران «عوامل انحطاط تمدن اسلامی از منظر استاد مطهری» (۱۳۹۵)^۴، حیدری به «بررسی علل افول تمدن اسلامی از دیدگاه شکیب ارسلان» (۱۳۹۵)، مرتضی شیرودی و ساجد علی به «عوامل

۱. اسلام و علوم اجتماعی، ش ۱.

۲. تاریخ و تمدن اسلامی، ش ۴.

۳. اندیشه تقریب، س ۷، ش ۲۷.

۴. مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی - ایرانی، ش ۷.

درونی انحطاط تمدن اسلامی از دیدگاه اقبال با تأکید بر اشعار اردو» (۱۳۹۶)،^۱ پرستو کلاهدوزها و حمید عابدی به «بازشناسی عوامل اولیه واگرایی مسلمانان و ریشه‌یابی علل انحطاط جوامع اسلامی» (۱۳۹۸)^۲ و علی درزی و محمدحسین دانش‌کیا به «بررسی تطبیقی دیدگاه شهید مطهری و سید حسین نصر درباره انحطاط تمدن اسلامی ایرانی و راه‌های برون‌رفت از آن» (۱۳۹۹)^۳ پرداخته‌اند. جهان‌بخش ثواقب چندین مقاله را به این موضوع اختصاص داده است: «عوامل انحطاط تمدن اسلامی از منظر پژوهشگران معاصر» (۱۴۰۰)،^۴ «نظریه‌های انحطاط تمدن اسلامی» (۱۴۰۱)،^۵ «آرای اندیشه‌گران مسلمان معاصر هندوستان درباره انحطاط تمدن اسلامی» (۱۴۰۱)^۶ و «آرای اندیشه‌گران ایرانی معاصر درباره انحطاط تمدن اسلامی» (۱۴۰۱).^۷ شاپرا در کتاب *تمدن مسلمانان؛ علل افول و نیاز به اصلاح* (۲۰۰۸)، به عواملی که در انحطاط مسلمانان دخالت داشته، در قالب انحطاط اقتصادی، علمی و تکنولوژی، اجتماعی و اخلاقی پرداخته است.^۸ هیس^۹ در کتابی با عنوان *انحطاط* (۲۰۱۷) که مجموعه هشت مقاله از نویسندگان مختلف را گردآوری کرده است، بیشتر به «تأثیر و تداوم پارادایم انحطاط در نگارش تاریخ فرهنگی عرب» توجه دارد. در یکی از این مقاله‌ها از مانفرد سینگ^{۱۰} که به موضوع زوال اسلام و ظهور انحطاط اختصاص یافته، بیشتر به چرخش‌های زبانی درباره انحطاط در اروپا و آمریکا و سپس، به‌صورت واکنشی در برابر آن در جوامع اسلامی پرداخته و با مطرح کردن تعدادی از اندیشمندان عرب، دیدگاه‌های آنان را درباره وضعیت کشورهای عربی، به‌ویژه از جنبه آموزشی و علمی مطرح کرده است.^{۱۱} مقاله پیش رو، به‌طور ویژه مقوله انحطاط تمدن اسلامی را بر اساس دیدگاه جمعی از اندیشمندان مسلمان دوران معاصر (سده ۱۳ و ۱۴ق) در جهان عرب بررسی کرده است.

۲. مفهوم انحطاط

انحطاط، مفهومی بود که در جدال ضد استعماری در پاسخ به این پرسش که «چرا مسلمانان عقب

۱. مطالعات تاریخی جهان اسلام، ش ۹.

۲. پژوهش‌های ادیبانی، ش ۱۴.

۳. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۳۹.

۴. علم و تمدن در اسلام، ش ۸.

۵. جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۱۴، ش ۱.

۶. علم و تمدن در اسلام، ش ۱۱.

۷. تاریخ، دانشگاه آزاد محلات، ش ۶۶.

8. Chapra, Muslim Civilization: The Causes of Decline and the Need for Reform, p. 45-149.

9. Syrinx von Hees.

10. Manfred Sing.

11. Sing, "The Decline of Islam and the Rise of Inhiṭāt: The Discrete Charm of Language Games about Decadence in the 19th and 20th Centuries", p. 11-70.

می‌ماند؛ درحالی‌که دیگران پیشرفت کرده‌اند؟»، مطرح شد. برخی نویسندگان عرب در سده ۱۴ق، انحطاط را به‌عنوان چالش اصلی «اندیشه و فلسفه عرب» درک کردند که پاسخ قانع‌کننده‌ای برای آن پیدا نکرده بودند. از سویی، نویسندگان عرب و مسلمان، فرمول اروپایی «انحطاط اسلام» را پذیرفتند و از آن استفاده کردند و آن را حداقل تا حدی در برابر خوانش‌های اروپایی آن قرار دادند. طرح مقوله انحطاط از سوی مسلمانان هم می‌تواند به چالش کشیدن ایده انحطاط طرح‌شده از سوی اروپائیان در قالب نقد و یا رد آن باشد و هم نوعی غیریت‌سازی یا «دیگری» در برابر تمدن اروپایی تلقی شود؛ یعنی تمدن پیشرفته و برتر، از آن اروپاییان است و در برابر، تمدن انحطاط‌یافته از آن مسلمانان است. در مطالعات اروپایی ابداع‌شده در مورد اسلام، به‌ویژه از دیدگاه پسااستعماری و ضد شرق‌شناسی، نشان داده شده که چگونه مشرق‌زمین به‌عنوان غیریت (دیگری) منفعل یا منحط برای اروپا تصور شده است. دیدگاه اروپایی‌ها در مورد شخصیت انحطاطی اسلام، بلافاصله باعث یک ضدگفتمان عربی شد که روند بحث مستمری را در مورد معنای واقعی پیشرفت و دلایل واقعی سقوط آغاز کرد. از نظر معرفت‌شناسی، این رویکرد، بازخوانی انتقادی دانش‌پژوهی دریافت‌شده در زمینه ریشه‌ها و تأثیر اصلاحات، رنسانس (نوزایی) و شرق‌شناسی است.^۱

مقوله افول اسلام، اندیشه بسیاری از نویسندگان از شمال آفریقا تا جنوب آسیا را از سده ۱۳ق به‌بعد درگیر ساخت. مفهوم انحطاط توسط ترکان، اعراب، ایرانیان و همچنین مسلمانان در هند و اندونزی بسیار استفاده شده است؛ تا حدی که تصور تاریخ‌نگاری جوامع عرب یا مسلمان، بدون طرح ایده افول و انحطاط ناتمام به‌نظر می‌رسد.^۲ اینکه چرا مسلمانان عقب ماندند و دیگران پیشرفت کردند، موضوعی شد که نویسندگانی با ملیت‌های مختلف اسلامی بدان پرداختند. استفاده از مفهوم انحطاط، با جهت‌گیری سیاسی یا مذهبی خاصی ارتباط نداشت. مسیحیان و مسلمانان عرب، ناسیونالیست‌های سکولار و همچنین اصلاح‌طلبان مسلمان، اسلام‌گرایان و فمینیست‌ها، از این مفهوم برای استدلال بر سر هدف خود استفاده می‌کردند. گاه این مفهوم، دستاویزی برای برخی ملی‌گرایان عرب تحت سلطه عثمانی که احساسات ضد ترکی داشتند، می‌شد و حتی عثمانی‌ها را مسئول انحطاط اسلام و عرب‌گرایی می‌دانستند.^۳ در محیط عربی معاصر، یک بحران اجتماعی چند بعدی وجود داشت که از نتایج انحطاط و زوال اسلامی بود و به ظهور جنبش‌های اصلاحی انجامید: بحران هویت (بحران هویت فردی و جمعی در میان مسلمانان که به ظهور ایدئولوژی‌های ناسیونالیستی ترکی، ایرانی و عربی/مصری=پان‌ترکیسم، پان‌ایرانیسم، پان‌عربیسم، در رقابت با اسلام انجامید)، بحران مشروعیت و نهادهای حاکم، سوءحکومت

1. see, Sing, "The Decline of Islam and the Rise of İnhiqāt ...", p. 12-14.

2. Ibid, p. 11.

3. Ibid, p. 20.

نخبگان و فشار و سرکوب، تضاد طبقاتی میان مردم، ضعف نظامی و تداوم شکست‌های نظامی عرب و بحران فرهنگی.

تلاش برای رهایی از سلطه و نفوذ غرب و کسب استقلال و استقرار حاکمیت اسلام و برطرف کردن این محیط بحرانی، تکاپوهایی را در میان اصلاح‌گران دامن زد تا تحولی اجتماعی-اقتصادی را پدید آورند.^۱ غالب اندیشمندان جهان عرب، به مقوله انحطاط بر اساس وضعیت کنونی جوامع اسلامی پرداخته و عقب‌ماندگی جهان اسلام را پذیرفته‌اند؛ هرچند در علل این عقب‌ماندگی، مناقشه‌هایی رخ داده است. از این‌رو، بیشتر به راه‌های برون‌رفت از این عقب‌ماندگی و زوال در قالب اندیشه اصلاحی پیشرفت پرداخته‌اند و نوین‌سازی جوامع اسلامی را برخی با بازگشت به اسلام و تعالیم آن، و بعضی با اخذ الگوهای پیشرفت غربی طرح کرده‌اند. با این دیدگاه است که اصلاح‌طلبان مسلمان، راه‌حل‌های گوناگونی برای احیا و پیشرفت جامعه اسلامی و برون‌رفت از وضعیت زوال و عقب‌ماندگی ارائه داده‌اند. در این مقاله، به طرح دیدگاه‌های همین دسته از اندیشمندان در حوزه سرزمین‌های عربی که به مقوله انحطاط تمدنی مسلمانان توجه کرده‌اند، پرداخته می‌شود. در این پژوهش، مراد از تمدن اسلامی، تمامی میراث و جنبه‌های مادی و معنوی مسلمانان است که در دوران مجد و عظمت تمدنی خود، به آن دست یافته و به بشریت عرضه کرده‌اند. مراد از انحطاط تمدن اسلامی نیز بروز حالت عقب‌ماندگی، پاشیدگی و تنزل تمدنی در میان مسلمانان است که درخشش علمی ایشان، به ضعف و رکود تبدیل شد. حاصل تفکرات این اندیشمندان درباره انحطاط درونی را می‌توان در قالب بحران‌های مختلفی که مسلمانان را درگیر ساخت بررسی کرد.

۳. بحران اعتقادی

اندیشمندان مسلمان در صدر علل انحطاط تمدن اسلامی، بحران یا انحطاط اعتقادی مسلمانان را مطرح کرده‌اند. در جهان عرب، شیخ محمد عبده مصری (۱۲۶۶-۱۳۲۳ق)، کنارگذاشتن توحید و اسلام از صحنه زندگی، آمیختگی اسلام با اندیشه‌های مختلف، تندروی پیروان نحله‌های فکری نسبت به یکدیگر و تشدید آشفته‌گی‌های ذهنی مسلمانان، پیروی مسلمانان از جبر و قضا و قدر و روی گرداندن از هرگونه پیکار و کوشش و واگذاری امور به تقدیر، انکار عقل و بسته بودن باب اجتهاد را از عوامل عقب‌ماندگی و ضعف مسلمانان دانسته است.^۲ خلاصه سخن عبده، این است که پس از رکود معارف عقلی، علمای سنی در پناه فرمانروایان مستبد، کاری جز نادان نگاه داشتن مسلمانان نکرده‌اند.^۳ عبده درباره عوامل

۱. ر.ک. دکم‌جیان، جنبش‌های اسلامی در جهان عرب، ص ۴۲-۵۳.

۲. عبده، رسالة التوحید، ص ۲۵-۴۲، ۷۸-۷۰، ۱۹۵-۲۰۰، ۲۲۶ و ۲۳۴؛ عنایت، سیری در اندیشه سیاسی عرب،

ص ۱۳۲-۱۳۷؛ خدوری، گرایش‌های سیاسی در جهان عرب، ص ۷۵-۷۱.

۳. عنایت، سیری در اندیشه سیاسی عرب، ص ۱۴۰.

فکری مسلمانان، معتقد بود که فرمانروایان ترک (آل عثمان) بیش از دودمان‌های دیگری که بر اعراب حکومت کردند، در پرورش رسم تقلید و تشویق خرافه در میان مسلمانان سنی دست داشته‌اند. ترکان چون دیرتر از اقوام دیگر اسلام آوردند، نتوانستند روح رسالت پیامبر را درست دریابند و چون می‌دانستند که اگر مردم با حقایق اسلام آشنا شوند، به پلیدی و تباهی حکومت آنان بهتر پی می‌برند، از این‌رو، با علم و اهل علم درافتادند و کم‌کم یاران و پشتیبانان خویش را به گروه علما راه دادند تا مؤمنان را در مسائل دینی، قشری و مقلد بار آورند و به تسلیم در برابر خودکامگی وادارند. چون علما فاسد شدند، مسلمانی نیز رو به فساد نهاد. فرقه‌بازی، یگانگی مسلمانان را برهم زد. در نتیجه، تعادل میان عقل و ایمان مختل شد و علوم عقلی، در محلّ تسامح افتاد.^۱

عبده در مقالاتی که با سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۵۴-۱۳۱۴ق) از مصلحان دوره معاصر، در روزنامه «عروة الوثقی» منتشر می‌کردند، علت رکود مسلمانان را ترك حکمت دینی و احکام اسلامی از سوی خلفا و دولت‌های مسلمان دانسته‌اند.^۲ به نظر آنها، خلفای ظلم و جور و علمای بد و درباری، در فاصله گرفتن مردم از اسلام اصیل مقصر بوده‌اند. عالمان سوء و دنیاپرست، خرافه‌ها و پیرایه‌هایی را به نام دین میان مردم نشر دادند و بدعت‌ها و تحریف‌هایی در دین پدید آوردند که اسلام را از محتوا مسخ نمودند و مردم را به تفرقه و گمراهی دچار کردند.^۳ نفوذ عقاید خرافی و بدعت‌ها و سنت‌های ناروا در اندیشه مسلمانان و دور افتادن آنها از اسلام نخستین،^۴ جدایی دین از سیاست و تبدیل خلافت به سلطنت^۵ و عقیده به جبر،^۶ از عوامل ضعف و واماندگی جوامع اسلامی و سلطه بیگانگان بر آنها شده است. عبده همانند سید جمال، تنها راه درمان دردهای مسلمانان را بازگشت به قواعد اصلی دین اسلام می‌دانست.^۷

عبدالرحمن کواکبی (۱۲۶۵-۱۳۲۰ق)، متفکر سوری نیز رواج تقلید کورکورانه، متروک شدن اجتهاد و تعقل دینی، ناتوانی از تمیز عناصر اصولی دین از عناصر غیراصولی و بدعت‌ها و گزافه‌کاری‌های صوفیه را در شمار علل فساد عقاید دینی که در ناتوانی و درماندگی مسلمانان مؤثر بوده است، می‌داند. وی

۱. عبده، *الاسلام والنصرانیة*، ص ۳۴ و بعد؛ عنایت، *سیری در اندیشه سیاسی عرب*، ص ۱۴۹.

۲. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۹۴.

۳. همان، ص ۱۱۰ و ۱۱۹-۱۲۰.

۴. همان، ص ۹۴؛ مطهری، *بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر*، ص ۲۰؛ کافی، *جامعه‌شناسی تاریخی*، ص ۳۵۵.

۵. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۱۱۸ و ۱۱۹؛ موثقی، *علل و عوامل ضعف و انحطاط مسلمین...*، ص ۷۴ و ۸۵.

۶. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۹۸-۱۱۱ و ۱۴۵-۱۶۲؛ رحمانیان، *تاریخ تفکر سیاسی در دوره قاجاریه*، ص ۹۲؛ همو، *تاریخ علت‌شناسی انحطاط و عقب‌ماندگی ایرانیان و مسلمین*، ص ۱۴۰-۱۴۱.

۷. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۹۵.

خواهان اصلاح فکر دینی و سازگاری علم و دین بود^۱ و به صراحت بیان می‌کرد که «مسلمانان به نهضتی چون نهضت پروتستان در مسیحیت نیازمندند، تا اذهان آنان را از خرافات پاک کند و اسلام را به خلوص اولی خود بازگرداند.»^۲

کواکبی در وجه دینی انحطاط مسلمانان، به عواملی اشاره کرده است؛ شامل: جبرگرایی، زهدگرایی، ترک کار و کوشش، فرقه‌گرایی، سختگیری‌های دینی، فراموش کردن تساهل مذهبی، وارد شدن خرافات در آموزه‌های دینی، نقش ویرانگر شماری از عالمان دینی در سختگیری‌های مذهبی، گزافه‌گویی، غلو و رواج القاب پُر طمطراق و میان‌تهی، عدم تطابق گفتار با کردار در دین‌داران، آسان گرفتن کار دین و لهو و لعب قرار دادن آن توسط صوفیان، رواج انگاره ناسازگاری علوم عقلی با دین، نفوذ انواع شرک در توحید و تأیید آن از سوی برخی عالمان دینی و غفلت از فلسفه آموزه‌های اجتماعی دین.^۳

محمد رشید رضا (۱۲۸۲-۱۳۵۴ق) از اندیشمندان سوری، علت اساسی زوال تمدن اسلامی را غفلت مسلمانان از معنای راستین اسلام ذکر کرد و تقصیر زوال را به گردن فرمانروایان بد انداخت که در کوشش برای حفظ انقیاد اتباعشان به فرمانروایی استبدادی، غفلت مردم از معنای راستین اسلام را تقویت کردند. او معتقد بود که تمدن غرب، نتیجه ایستارهای معنوی و رسم‌های اجتماعی خاصی است که مسلمانان از دست داده‌اند و غربی‌ها در آن ایستارها برتری یافته‌اند. او تأکید می‌کرد که خصیصه‌های مزبور، ذاتی اسلام است و مسلمانان از راه فهمیدن معنای راستین اسلام - همان‌گونه که صحابه پیامبر و بزرگان (سلف) نسل اولیه اسلام می‌فهمیدند - می‌توانند این ویژگی‌ها را زنده کنند.^۴ رشید رضا با فرض دانستن الهی بودن اصول حکومت در اسلام، بر این باور بود که اگر این اصول به درستی اجرا می‌شد، هنوز می‌توانست خوشبختی و بهزیستی تمامی نوع بشر را نه تنها در این دنیا، بلکه در آن دنیا نیز تأمین کند. در نتیجه، سقوط دنیای اسلام را نمی‌توان به اسلام نسبت داد؛ بلکه تقصیر از مسلمانان است که از اصول حقوق عامه تدوین شده در زمان خلفای صالح اولیه منحرف شدند. چنانچه این اصول به درستی اجرا شده بود، از تمامی مصائب وارده بر امت اسلامی جلوگیری می‌شد و اسلام بر جهان سیطره می‌یافت. او آغاز این انحراف را از زمان معاویه می‌داند که برای جانشینی پسرش یزید به خلافت، به زور و پول متوسل شد و از سنت پیامبر و اصحاب او در مقوله جانشینی دوری کرد و این انحراف، منشأ تمامی بدبختی‌های مادی و معنوی است که بر مسلمانان وارد شد. او سپس، خلافت‌های اسلامی، نامسلمانانی که قصد ایجاد تفرقه و نفاق در جوامع اسلامی داشتند و علمای اسلامی را در این انحطاط و عقب‌ماندگی مؤثر دانسته است. به عقیده او، علما کاملاً

۱. عنایت، سیری در اندیشه سیاسی عرب، ص ۱۷۶.

۲. کواکبی، ام‌القری، ص ۹۹.

۳. همان، ص ۱۵۴-۱۵۵؛ محمودی، نوآندیشان ایرانی، ص ۸۶؛ حلبی، تاریخ نهضت‌های دینی - سیاسی معاصر، ص ۲۱۴.

۴. رشید رضا، الخلافة، ص ۹-۱۱ و ۹۳-۹۸؛ خدوری، گرایش‌های سیاسی در جهان عرب، ص ۷۸.

مستول سیزده سده انحراف و حکومت‌های نامشروع هستند؛ زیرا به جای مبارزه با سوءاستفاده‌های قدرت‌ها و ظلم و استبداد آنها، بر آن صحنه گذاشتند و مشروعش کرده‌اند؛ اما آنچه بیش از عبودیتشان زیان‌آور بود، جهل و نادانی ایشان به عصر خود بود.^۱ از منظر شکیب ارسلان (۱۲۸۶-۱۳۶۶ق) نویسنده لبنانی، عقب‌ماندگی مسلمانان از شریعت نبود؛ بلکه از جهل به شریعت و از عدم اجرای احکام آن بود که اگر شریعت چنان‌که حق آن بود، اجرا می‌شد، اسلام بزرگ و عزیز می‌گشت.^۲

مالک‌بن‌نبی (۱۳۲۳-۱۳۹۳ق)، دانشمند الجزائری، ضعف ایمان و رکود روح معنوی را سبب عقب‌ماندگی جوامع اسلامی دانسته و در این امر، اسلام را که عطابخش نیروی سازنده به هرکس است، مقصر نمی‌داند.^۳ وی قصور مسلمانان در فهم دانش قرآنی و عدم درک کامل روح آن را موجب جدایی شخصیت اعتقادی و عملی آنها می‌داند و معتقد است که نتیجه فهم ناقص محتوای قرآن و عقب‌ماندگی از اندیشه قرآنی، افزون بر پدید آوردن عقب‌ماندگی وجدان بشر و لغزش‌های او، فرصت استفاده از موقعیت عملی‌ای را که قرآن برای مسلمانان آماده کرده بود، از دست داد و نتیجه طبیعی آن، عقب ماندن از قافله پیشرفت علم بود. چون وجدانی که جو جاهلیت بر آن حاکم باشد، دیگر انگیزه‌ای برای تلاش علمی به منظور ایجاد فرهنگ یا سازندگی تفکر قرآنی برای پیوستن به قافله پیشرفت اندیشه علمی معاصر، در آن نیست.^۴

سمیح عاطف الزین (۱۳۴۵-۱۴۳۵ق)، از روشنفکران معاصر لبنانی نیز با قرار دادن مسلمانان در کانون تحلیل خود از افول تمدنی، ریشه‌های ضعف و ناتوانی آنان را در عوامل گوناگونی بررسی کرده است که به تدریج مسلمانان را از قدرت و پیشرفت دور کرد و جهان غرب از آنان سبقت گرفت و به پیشرفت نایل شد. این عوامل، هم در ناحیه اندیشه‌ای و فهم و درک مسلمانان رخ داد و هم در ناحیه تطبیق عملی اسلام در متن زندگی به وقوع پیوست؛ از جمله:

۱. ورود قوانین عرفی و غیر از شریعت اسلام به مجموعه قوانین و حقوق اسلامی، و خارج شدن نظام قضایی بر محوریت احکام دین از جامعه؛
۲. فاصله گرفتن تطبیق عملی حکومت با مبانی اسلام، به‌ویژه در مقررات مربوط به اجتماع، اقتصاد، آموزش و پرورش، سیاست خارجی و فرمانروایی؛
۳. نقشه دشمن در به ضعف کشاندن درک اسلامی مسلمانان و عدم توانایی در تطبیق احکام اسلام.

۱. ر.ک: رشید رضا، *الخلافة*، ص ۶۱، ۶۴ و ۱۲۱-۱۲۸؛ السمان، *رویارویی مسلک‌ها و جنبش‌های سیاسی در خاورمیانه*

عربی تا سال ۱۹۶۷، ص ۳۸-۳۶؛ حلبی، *تاریخ نهضت‌های دینی - سیاسی معاصر*، ص ۱۱۱-۱۱۳.

۲. ارسلان، *لماذا تأخر المسلمون ولماذا تقدم غیرهم*، ص ۱۰۸.

۳. سحمرانی، *اندیشمند مصلح مالک‌بن‌نبی*، ص ۹۰.

۴. بن‌نبی، *شروط النهضة*، ص ۲۱؛ سحمرانی، *اندیشمند مصلح مالک‌بن‌نبی*، ص ۱۲۶.

در این زمینه، دشمن در سه حوزه عمل کرد:

الف. در حوزه مربوط به نصوص و متون اصلی اسلام؛ یعنی احادیث دروغین را در احادیث نبوی وارد کرد؛

ب. در حوزه زبان عربی؛ یعنی سعی در جداسازی این زبان از زبان اسلام کردند و در نتیجه آن، اجتهاد متوقف شد و استنباط احکام از سوی کسی که این زبان را نمی‌دانست، ناممکن شد؛

ج. در حوزه انطباق اسلام بر واقعیات زندگی. در این مورد، اقداماتی به کار بسته شد؛ مانند: تلفیق بین فلسفه هند و اسلام، تا بر اثر آن، مسلمانان به تفکرات زهدگرایانه هندی روی آورند؛ مبارزه فرهنگی غرب با اسلام با وارد کردن قوانین غربی در جامعه اسلامی و حاکم کردن تمدن غربی بر فضای فکری مسلمانان که نتیجه آن، توجه و تن دادن دولت‌های اسلامی به برخی از نظام‌های غربی، رواج ربا، اسراف و تعطیلی حدود شرعی و توجیه این گرایش و دور شدن از قضاوت اسلامی بود. همچنین، شکل‌گیری گروه‌ها و احزاب سیاسی در جامعه اسلامی و ظهور خلافت‌ها و دولت‌های مختلف در اقطار اسلامی و دادن اختیار تام و صلاحیت‌های نامحدود از سوی خلافت مرکزی به حکمرانانی در مشرق دولت اسلامی که هرکدام به سوی مستقل شدن از خلافت اسلامی پیش می‌رفتند، موجب ضعف آگاهی آنان از اندیشه و قانون‌گذاری اسلام شد و در نتیجه، تطبیق عملی اسلام درست صورت نمی‌گرفت.^۱

۴. بحران سیاسی

استبداد حکام اسلامی یا استبداد داخلی و ظلم و فساد حکام، در اندیشه غالب اصلاح‌گران معاصر به عنوان یکی از علل مؤثر عقب‌ماندگی مسلمانان مطرح شده است. این عامل در اندیشه عبده وجود دارد.^۲ در نگاه او، استبداد و خودکامگی باعث گسترش دامنه جهل و تقلید و موجب تفرق و انحطاط عقلی و اخلاقی می‌شود و راه ترقی و تجدد را سد می‌کند.^۳ در اثر حکومت استبدادی، عوارضی چون ضعف و پراکندگی، فقر و فساد، ظلم و بی‌عدالتی، نفاق و دشمنی، جهل و جمود، ریاکاری و تملق، استثمار و استعمار، اختلال در نظام اجتماعی، اسراف و تجمل‌گرایی، دوستی و اعتماد به بیگانه و واگذاری امور حکومت به بیگانه، در نتیجه، هجوم بیگانگان و سلطه آنها شکل می‌گیرد که همه در ضعف و زوال جامعه اسلامی، مؤثر است.^۴ کواکبی نیز نظیر عبده، استبداد سلاطین و حکام را مطرح کرده

۱. الزین، عوامل ضعف المسلمین، ص ۱۵-۲۴ و ۵۷-۶۸.

۲. ر.ک: اسدآبادی و عبده، عروة الوثقی، ص ۲۴۹-۲۵۰؛ مخزومی، خاطرات سید جمال‌الدین اسدآبادی، ج ۱، ص ۴۲-۴۳.

۳. اسدآبادی و عبده، عروة الوثقی، ص ۲۴۹-۲۵۰؛ رحمانیان، تاریخ علت‌شناسی انحطاط...، ص ۱۳۹ و ۱۴۰.

۴. اسدآبادی و عبده، عروة الوثقی، ص ۱۰۸، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۲۶، ۲۲۷ و ۲۵۰؛ موثقی، علل و عوامل ضعف و انحطاط مسلمین...، ص ۸۵-۹۱.

است.^۱ او با ذکر این سخن از حکمت‌های بلیغ متأخرین که «استبداد، اصل تمامی فسادهاست»، می‌گوید منشأ این کلام، آن است که با بررسی احوال انسان‌ها و طبیعت اجتماع، آشکار شده که استبداد در هر موضوعی اثری ناگوار دارد. استبداد، بر عقل فشار می‌آورد و آن را فاسد می‌سازد. همچنین، دین را به فساد می‌کشانند، علم را تباه نموده و مجد و بزرگی را نیز از بین می‌برد و بزرگی دروغین را جایگزین آن می‌سازد.^۲ افزون بر این، استبداد، مال، اخلاق، تربیت و ترقی را نیز فاسد می‌کند.^۳ او، پراکندگی مسلمانان، ستیزه‌ها و اختلافات درونی آنان، نادانی فرمانروایان مسلمان، محرومیت مسلمانان از آزادی و نبود رهبری درست را، از علل ناتوانی و ضعف مسلمانان دانسته است.^۴ کواکبی در عوامل سیاسی انحطاط مسلمانان، به مواردی اشاره کرده است؛ از جمله: بی‌بهره‌گی مسلمانان از آزادی بیان و قلم، بی‌عدالتی و نابرابری، نبود امنیت و امید، خودکامگی حاکمان، پیوند فرمانروایان سیاسی با عالمان چاپلوس، ریاکار و دغلکار، ستیزه و اختلافات درونی، راندن نصیحت‌گران و خیرخواهان و به صدر نشانیدن چاپلوسان از سوی حاکمان.^۵

بن‌نبی، در تبیین چرخه تمدنی اسلام با تکیه بر مفهوم «شبکه روابط اجتماعی» و طرح مراحل سه‌گانه: روح، عقل و غریزه، مرحله اول را که مرحله روح است، در تاریخ تمدن اسلامی بر دوره آغاز نزول وحی تا واقعه صفین در سال ۳۸ ق مطلق کرده و معتقد است که با ورود معاویه (۴۱-۶۰ ق) به صحنه معادلات، توازن میان روح و زمان از میان رفت؛^۶ «زیرا در پایان واقعه صفین، جدایی به این مرحله رسید که قدرت و حکومت و خویشاوندی را جایگزین «حکومت دموکراتیک خلافت» (نظام شورایی) کرد و بین دولت و وجدان مردمی، فاصله‌ای پدید آمد. این جدایی، در درون خود حاوی شکاف‌های گوناگون و تناقضات سیاسی‌ای در دل جهان اسلام بود.»^۷ بن‌نبی، مرحله دوم را مرحله عقل می‌نامد و بر این باور است که در پی گسترش کمتی جامعه اسلامی، تسلط مطلق روح بر غریزه از میان رفت و دوران توسعه عقلی تمدن فرا رسید که مقارن با دوره اموی (۱۳۲-۴۱ ق) و عباسی (۱۳۲-۶۵۶ ق) است. این امر، در دوران بنی‌امیه مشهود است؛ زیرا در این عصر، روح تسلط خود بر غرایز را از دست داد. مرحله

۱. ر.ک: کواکبی، طبیعت استبداد، ص ۴۶-۴۱ و ۸۱-۹۹.

۲. همان، ص ۸۱.

۳. تفصیل بحث در: همان، ص ۱۰۳-۱۸۳.

۴. کواکبی، امم القری، ص ۲۱-۲۷.

۵. همان، ص ۱۵۴-۱۵۷؛ محمودی، نواندیشان ایرانی، ص ۸۶؛ امین، پیشگامان مسلمان تجدیدگرایی در عصر جدید،

ص ۲۸۶؛ حلبی، تاریخ تهضت‌های دینی - سیاسی معاصر، ص ۲۱۴.

۶. بن‌نبی، میلاد مجتمع، ص ۵۲.

۷. بن‌نبی، وجهه العالم الاسلامی، ص ۳۴؛ سحمرانی، اندیشمند مصلح مالک بن‌نبی، ص ۸۶.

سوم را دوران تسلط غریزه بر روح می‌داند که دوران انحطاط و انحلال تمدن اسلامی است و مطابق است با سال‌های پایانی عصر عباسی و دوران پس از آن تا زمان ابن‌خلدون (۸۰۸-۷۳۲ق) و نیز دوران پس از سلسله موحدون (۵۲۴-۶۶۸ق) در مغرب اسلامی؛ زیرا انگیزه معنوی‌ای که دولت موحدون و دیگر مصلحان در صدد کسب آن بودند، فرصت ادامه و رشد نیافت و واقعیت امر، سقوط تمدنی بود که نفس‌های آخر خود را می‌کشید.^۱

طه حسین (۱۳۰۶-۱۳۹۳ق) مصری، علل ضعف و انحطاط سیاسی جامعه اسلامی را به حوادث صدر اسلام، به‌ویژه دسته‌بندی‌هایی که در زمان خلیفه سوم عثمان شکل گرفت و نیز به ماهیت حکومت اسلامی، مربوط می‌سازد. به نظر او، حکومت اسلامی که بنیادش در زمان پیامبر (ص) نهاده شد و در زمان دو خلیفه نخستین تحول یافت، با هیچ‌یک از انواع متعارف نظام‌های سیاسی تطابق ندارد؛ هرچند از هر کدام خصوصیتی را می‌توان در حکومت اسلامی یافت.^۲ او دو عنصر یا خصوصیت را در حکومت اسلامی برجسته‌تر از همه می‌داند: یکی، خصوصیت دینی؛ یعنی بستگی آن به وحی و نظام آسمانی و فرمان خدا. عنصر دوم، خصوصیت اشرافی آن بود که بر نژاد، ثروت و منصب اجتماعی به‌معنای رایج آن تکیه نداشت؛ بلکه نتیجه نزدیکی و یاری به پیامبر و فداکاری در راه اجرای فرمان خدا در جنگ و صلح بود.^۳ طه حسین می‌گوید همین دو خصوصیت که در صدر اسلام مایه قوت حکومت اسلامی بود، سبب ناتوانی و انحطاط آن نیز شد؛ زیرا از یک سو، در نسل‌های پس از پیامبر و صحابه، ویژگی معنوی دین که به عدالت امر می‌کند و آن را بر حاکم و رعیت واجب می‌داند، رو به ضعف نهاد و از سوی دیگر، اشرافیت اسلامی که بنیاد آن بر کاردانی و تقوا و جان‌فشانی در راه دین و ارتباط با پیامبر بود، دچار انحراف و پراکندگی گشت.^۴ از نگاه طه حسین، انحرافات در جامعه اسلامی، با خلافت معاویه کاملاً آشکار شد. معاویه به کشتن بزرگانی چون حجر بن عدی پرداخت.^۵ همچنین او سنت موروثی شدن خلافت را بنیاد نهاد و پسرش یزید را برای سلطنت کردن بر مسلمانان جانشین کرد؛ کاری که پیش از آن، مسلمانان آن را بد می‌دانستند.^۶ چنین بود که برای نخستین بار در اسلام حکومتی که بر ترس و سختی و فشار استوار است و به‌صورت موروثی از پدر به فرزند می‌رسید، روی کار آمد و حقوق و مصالح مردم نادیده گرفته شد و

۱. بن‌نبی، میلاد مجتمع، ص ۵۲، ۶۹، ۷۰ و ۱۰۳؛ وجهة العالم الاسلامی، ص ۳۶؛ سحمرانی، اندیشمند مصلح

مالک بن‌نبی، ص ۸۸-۸۹؛ فاضل قانع، «تمدن نوین اسلامی در بستر اصلاح فرهنگی»، ص ۱۴۷-۱۴۸.

۲. حسین، انقلاب بزرگ، ص ۲۲-۳۳.

۳. همان، ص ۳۴-۳۵.

۴. همان، ص ۳۹.

۵. حسین، علی (ع) و دو فرزند بزرگوارش، ص ۲۴۷.

۶. همان، ص ۲۴۸.

جدال و اختلاف میان مسلمانان شایع شد.^۱

۵. بحران اجتماعی

برخی از عواملی که اندیشه‌گران مسلمان در باره انحطاط تمدنی مطرح کرده‌اند، در حوزه انحطاط اجتماعی است. محمد عبده، هم‌عقیده با اسدآبادی، در *عروة الوثقی*، مطالبی را منتشر کرده که در آن به فقدان وحدت ملی و همبستگی اجتماعی،^۲ جدایی و تفرقه میان مسلمانان به‌عنوانین مذهبی و غیرمذهبی^۳ (قومیت‌گرایی و تعصب‌های قومی و نژادی)،^۴ ناکامی در کسب نیرومندی مادی و معنوی،^۵ غرب‌زدگی و ازخودبیگانگی و خودباختگی در برابر غرب^۶ اشاره شده است. ازسویی، پراکندگی علمای مسلمان و زمامداران اسلامی، ضعیف شدن روح تعصب دینی، از دست دادن شخصیت و شرف ملی، غفلت از احوال هم‌نوع مسلمان و عدم توجه به وظایف و تکالیف اجتماعی، از عوامل مؤثر در این تفرقه و پراکندگی مسلمانان به‌شمار آمده است.^۷ از نظر عبده، اختلاف‌های داخلی و فرقه‌بازی، در انحطاط تمدنی مسلمانان مؤثر بوده است.^۸ الزین لبنانی، در کتاب *چه کسانی مسلمانند؟* به دو دستگی شیعه و سنی در جامعه اسلامی اشاره کرده که می‌بایست با محور جهل و نادانی از بین می‌رفت؛ اما همچنان ادامه دارد. او منشأ این دو دستگی را کسانی می‌داند که بر جهان اسلام حکومت رانده‌اند و نیز دشمنان دین که وحدت آنان را برنمی‌تابند. او می‌گوید اختلاف این دو جریان، بر سر اصل قرآن و سنت نبوده؛ بلکه اختلاف بر سر فهم قرآن و سنت بوده است.^۹ ازاین‌رو، می‌گوید باید به انحرافات کسانی که مذاهب اسلامی را وسیله‌ای برای گمراه کردن افراد و بازی با اندیشه‌ها و تشدید تردیدها قرار می‌دهند، پاسخ گفت. باید روحیه زشت فرقه‌گرایی را از بین برد و راه را بر کسانی که ستیزه در دین را ترویج می‌کنند، بست تا مسلمانان همانند گذشته به صورت یک گروه واحد و همکار درآیند.^{۱۰}

بر اساس مباحثی که بن‌بی در حوزه اجتماعی مطرح کرده است، عقب‌ماندگی تمدنی جوامع

۱. همان، ص ۲۵۰ و ۲۵۱.

۲. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۵۶.

۳. مطهری، *بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر*، ص ۲۰.

۴. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۷۰، ۷۱ و ۷۴؛ موثقی، *علل وعوامل ضعف و انحطاط مسلمین...*، ص ۷۷.

۵. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۶۶-۶۷.

۶. همان، ص ۸۷-۹۱، ۱۷۱ و ۲۲۳-۲۲۴؛ جمالی اسدآبادی، *نامه‌های سید جمال‌الدین اسدآبادی*، ص ۱۵۷، ۱۶۰ و ۱۶۱.

۷. اسدآبادی و عبده، *عروة الوثقی*، ص ۸۱، ۱۱۶-۱۱۸، ۱۳۰ و ۱۸۱.

۸. عبده، *رسالة التوحید*، ص ۲۶.

۹. الزین، *المسلمون من هم؟*، ص ۴-۵.

۱۰. همان، ص ۵۵-۵۶.

مسلمان به سه عامل مرتبط با هم مربوط می‌شود:

۱. شکاف عمیق (گسستگی) در شبکه روابط اجتماعی؛

۲. روحیه استعمارپذیری؛

۳. رنگ‌باختن هویت دینی.

از دید او، انسانی که در نتیجه بروز اختلال در توان روحی و معنوی خود، ارزش اجتماعی خویش را از دست می‌دهد، تنها برای منافع فردی خویش تلاش می‌کند. در این حالت، فردگرایی بر جامعه مستولی شده و با گسستگی شبکه روابط اجتماعی، موقعیت استعمارپذیری پدیدار می‌شود. از نگاه بن‌نبی، حالت استعماری موجود در جوامع اسلامی، بیش از آنکه معلول کنش و گرایش سیاسی حاکمان و سیاستمداران جوامع مسلمان (عوامل بیرونی) باشد، ریشه در روحیه استعمارپذیری ملت‌های مسلمان (عوامل درونی) دارد؛ چراکه نوع حاکمیت موجود در جوامع اسلامی، پیروی از وضعیت درونی و روحی مسلمانان عصر کنونی است. عوامل بیرونی انحطاط، تنها زمانی مؤثر خواهند بود که افراد جامعه بر اثر ضعف بنیان‌های اعتقادی و اخلاقی، ناتوان شده باشند.^۱ بن‌نبی بر این باور است که اگر روحیه استعمارپذیری در میان امت اسلامی وجود نداشت، استعمارگران نمی‌توانستند سرنوشت تمدن اسلامی را به‌دست گیرند.^۲ او در تحلیل و تبیین این دگرگونی‌های اجتماعی، عوامل فرهنگی همچون: بی‌توجهی به عقل و اندیشه، فاصله‌گرفتن از حقیقت آموزه‌های اسلام، خودکم‌بینی، خرافه‌گرایی و سبک زندگی را نیز مورد توجه قرار داد. از دید او، حتی در لایه‌های درونی‌تر، انحطاط می‌تواند زاینده بحران هویت تک‌تک افراد جامعه بر اثر تغییر سبک زندگی و تعارض آن با باورهای درونی باشد.^۳ از نظر منیر شفیق (زادروز ۱۹۳۴م)، متفکر فلسطینی، انسان غرب‌زده، فرهنگ و تمدن اسلامی را نماینده افکار دوران گذشته و یک نظام مربوط به قرون وسطی می‌پندارد و تمدن اروپای معاصر را والاترین دستاورد انسانیت دانسته و آن را الگویی می‌شمارد که لازم است گسترش جهانی یابد. انسان غرب‌زده، نظام فکری، فرهنگی، اقتصادی، حقوقی و سیاسی تمدن اروپایی را آن‌چنان الگویی می‌پندارد که امت اسلامی باید بر اساس رهنمودهای آن عمل کند و این تلقی، باعث شده که فرهنگ و تمدن اسلامی را زمینه مناسبی برای حرکت در جهت تحقق آرمان‌ها و اهداف امت اسلامی به‌شمار نیاورد.^۴ در نتیجه، در برابر نقشه‌های دشمن، برای طرد و حذف این فرهنگ و تمدن کوتاه می‌آید. سپس، عناصر غرب‌زده با تصدی امور در مراکز فرهنگی و سیاسی و تصمیم‌گیری در جوامع

۱. بن‌نبی، شروط النهضة، ص ۳۳؛ فاضل قانع، «تمدن نوین اسلامی...»، ص ۱۴۵-۱۴۹.

۲. بن‌نبی، شروط النهضة، ص ۱۵۶-۱۵۹؛ وجهة العالم الاسلامی، ص ۹۴؛ فاضل قانع، «تمدن نوین اسلامی...»، ص ۱۴۹؛ سحمرانی، اندیشمند مصلح مالک‌بن‌نبی، ص ۲۶۷-۲۶۸.

۳. ر.ک. سحمرانی، اندیشمند مصلح مالک‌بن‌نبی، ص ۲۶۵-۲۸۲؛ فاضل قانع، «تمدن نوین اسلامی...»، ص ۱۵۰.

۴. شفیق، اسلام رودر روی انحطاط معاصر، ص ۱۹۷-۱۹۸.

اسلامی، با قطع رابطه با اصول و ارزش‌های فرهنگ و تمدن خویش، زمینه را برای سیطره فرهنگ و تمدن غرب هموار می‌سازند.^۱

۶. بحران علمی

بحران یا ضعف و زوال علمی، از دیگر عواملی است که اندیشه‌گران مسلمان در بررسی انحطاط تمدن اسلامی به آن پرداخته‌اند. عده با برجسته کردن نقش تعقل و علم در پیشرفت مسلمانان، رکود علم و علوم نظری و عقلی میان مسلمانان و حاکم شدن روش تقلید در مباحث علمی به جای نقد و نظر - در اثر پیروزی جاهلان تحت حمایت دارندگان قدرت سیاسی - و پیدا شدن دانشمندان دروغین در پناه فرمانروایی جاهلان و بیرون راندن عقل در همه زمینه‌ها را، در رکود تمدن اسلامی مؤثر دانسته است. از نظر او، جمود فکری مسلمانان، در اثر افراط مدافعان عقل و واکنش حامیان شرع و روش فرمانروایان خودپرست و نادان که علمای قشری و خرافه‌پرست را به زیر چتر حمایت خود گرفتند و پیروی کورکورانه از گفته‌های پیشینیان را مذهب مختار امت مسلمان گردانند و راه را بر معارف عقلی بستند، پدید آمد^۲ و بر رکود علمی مسلمانان تأثیر مهمی گذاشت. عده، تقسیم جوامع اسلامی را با ورود پدیده‌های نوین غربی، به دو گروه «سنت‌گراها یا شریعت‌گراها» و «غرب‌گراها»، دو خطر می‌دانست که چاره مقابله با هر دو را احیای فکر دینی و بازگشت به سرچشمه‌های اصلی شریعت اسلامی از راه توسل به خرد و مبارزه با تقلید می‌دانست. او با تشریح نقش خرد در زندگی، معتقد بود بدون رها نمودن تقلید و بدون توسل به عقل و استدلال، اسلام نمی‌تواند به ترقی و پیشرفت دست یابد و بر زوال و فساد غلبه کند.^۳ او اصرار داشت که اسلام هرگز در تعارض با علم نبوده و در سازگاری علم و دین، به استدلال پرداخته است. او روشن ساخته که زوال اسلام، ناشی از جمود پُر دوام انطباق تفکر اسلامی با پیشرفت بوده و اگر تفکر اسلامی با به‌کارگیری عقل و پذیرش قواعد علمی اروپایی - که مسلمانان خود در گذشته سهم بزرگی در آن داشته‌اند - بار دیگر زنده می‌شد، اسلام می‌توانست با پیشرفت اروپا به برابری برخیزد.^۴ پدیده جهل را کواکبی نیز در انحطاط مؤثر دانسته است.^۵ همچنین، شکیب ارسلان، جهل و علم ناقص^۶ را در زمره عوامل درونی

۱. همان، ص ۲۱۱-۲۱۲.

۲. عده، رساله التوحید، ص ۲۵-۴۲ و ۷۰-۷۸؛ عنایت، سیری در اندیشه سیاسی عرب، ص ۱۳۳-۱۳۷؛ خدوری، گرایش‌های سیاسی در جهان عرب، ص ۷۵-۷۱.

۳. رضا، تاریخ الأستاذ الإمام، ج ۱، ص ۱۱؛ عنایت، سیری در اندیشه سیاسی عرب، ص ۱۳۸؛ خدوری، گرایش‌های سیاسی در جهان عرب، ص ۷۳-۷۱.

۴. خدوری، تجدید حیات سیاسی اسلام، ص ۱۹ و ۲۰.

۵. ر.ک: کواکبی، طبیعت استبداد، ص ۱۶۱-۱۶۴.

۶. ارسلان، لماذا تأخر المسلمون ولماذا تقدم غیرهم، ص ۵۷ و ۵۸.

انحطاط تمدن اسلامی دانسته است. شکیب معتقد است که دو گروه «جاحد» و «جامد» (متجدد و مرتجع)، از عوامل بزرگ انحطاط مسلمانان بوده‌اند. جاحدین یا متجددین و غرب‌زده‌ها، کسانی هستند که با هر چه مربوط به گذشته اسلامی است، مخالفت کرده و همه موارد گذشته را انکار می‌کنند و خواهان آن هستند که جامعه اسلامی از ویژگی‌ها و داشته‌ها و هویت خود جدا شود. آنها شیفته فرهنگی شدن هستند.^۱ جامدین یا مرتجعین، مخالف هر نوع تغییر و نوآوری بودند و بر پایه جهل و تعصب عمل می‌کردند. آنها به‌جز علوم دینی تقلیدی که با آن انس گرفته بودند، با علوم مختلف طبیعی، ریاضی، فلسفی و فنون و صناعات به بهانه اینکه علوم کفار است، مخالفت می‌نمودند و برخلاف غربیان، برای پیشرفت دنیایی تلاش نمی‌کردند. این اندیشه، به ترویج سستی در جامعه کمک می‌کرد. این دو عقیده متضاد، دو نیروی خطرناک‌اند که وضع ناگواری را برای اسلام پدید آوردند.^۲

۷. بحران اخلاقی

زوال اخلاقی مسلمانان، چه زمامداران و چه مردم، از عواملی بوده که اندیشه‌گران، آن را در انحطاط تمدن اسلامی مؤثر دانسته‌اند. تغییر اخلاق اسلامی به اخلاق دنیاگرایانه و مادی و دور شدن از ارزش‌ها و فضایل اخلاقی و انسانی، مسلمانان را از وظایف و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی‌شان دور ساخت و تجمل‌گرایی و تنعم‌گرایی را بر آنان غالب ساخت. عده، انحطاط ارزش‌های اخلاقی نزد مسلمانان را که هم مشرعان و هم تصوف و عرفان در آن مسئول بودند، در این فرایند انحطاط تمدنی مؤثر دانسته است. عده معتقد بود که مکتب‌هایی چون تصوف و عرفان برخلاف رسالتی که برای پیکار با قشریت و تأکید اخلاص و صفای معنوی در عبادات برعهده داشتند، خود از پرورش صفات عالی انسانی بازایستادند و معتقدان خویش را از تکالیف این جهانی خود غافل گردانند و با مطیع کردن مرید به خواست مراد، شخصیت و هویت فردی مؤمن را که اساس ضروری تکامل جامعه اسلامی است، تضعیف کردند.^۳ دل سپردن به جهل و نادانی و ناامیدی، گرایش به رکود و سستی، فساد مالی و اقتصادی، نظام آموزش و پرورش ویران شده، کوتاهی در اعمال حقوق عمومی، تکبر و خودبزرگ‌بینی فرمانروایان، فراموش کردن هم‌اندیشی و تبادل آرا در امور جامعه، در زمره عوامل اخلاقی است که کواکبی در انحطاط تمدن اسلامی مطرح کرده است.^۴ شکیب نیز به فساد اخلاقی و ترک فضایل اخلاقی مورد تأکید قرآن،^۵ به‌ویژه فساد زمامداران و

۱. همان، ص ۷۷-۷۸.

۲. همان، ص ۹۵-۹۷، ۱۰۰-۱۰۴ و ۱۰۷.

۳. Hourani, Arabic Thought in the Liberal age, p. 150: ۱۴۶-۱۴۷؛ عنایت، سیری در اندیشه سیاسی عرب، ص ۱۴۶-۱۴۷.

۴. کواکبی، ام‌القری، ص ۱۵۴-۱۵۷؛ حلبی، تاریخ نهضت‌های دینی- سیاسی معاصر، ص ۲۱۴-۲۱۵؛ محمودی،

نواندیشان ایرانی، ص ۸۶-۸۷؛ صاحبی، اندیشه اصلاحی در نهضت‌های اصلاحی، ص ۱۶۱.

۵. ارسلان، لماذا تأخر المسلمون ولماذا تقدم غیرهم، ص ۵۸.

عالم‌ان دین اشاره کرده است؛ عالمانی که علم را وسیله معاش ساختند و به امرای فاسق نزدیک شدند و چشم بر روی اباحه‌گری آنها بستند و به توجیه خلاف‌های آنان پرداختند. مردم نیز به ظاهر و مناصب آنها فریب می‌خوردند و اقوال ایشان را موافق شریعت و گفتار آنان را درست می‌پنداشتند. در نتیجه، فساد گسترش یافت، مصالح امت نابود شد، اسلام به قهقرا رفت، دشمن بر آنها چیره شد و گناه همه این مصائب، برگردن این دسته از عالم‌ان است.^۱ شکیب همچنین، ترس و ناامیدی را از عوامل انحطاط دانسته، با آنکه مسلمانان در روزگاری از شجاع‌ترین امت‌ها بودند و مرگ را خوار می‌شمردند، کار به جایی رسید که ترس و بیم از درگیری با دشمن، ناامیدی و یأس از رحمت خداوندی را در آنها پدید آورد و در جان آنها این اندیشه شکل گرفت که فرنگی‌ها از هر نظر برترند و هیچ راهی برای غلبه بر آنها نیست و هر مقاومتی در برابر آنان، بیهوده است.^۲ او علت اصلی ضعف مسلمانان در روزگار اخیر را ترس و بخل دانسته است؛ زیرا به امور یکدیگر اهما می‌ندارند و از جمعیت خویش بهره‌ای نمی‌برند. او افراط در حب دنیا و دلبستگی به حیات و ترس از فداکردن جان و مال در راه خدا و سعادت جامعه را در این انحطاط، مؤثر دانسته است؛ چنان‌که در قرآن به مسلمانان سفارش شده تا حیات دنیوی و مال را حقیر شمارند و در راه خدا پایدار بوده، مأیوس نباشند و صبور بوده و متزلزل نباشند.^۳ شکیب، یکی از عوامل مهم سقوط مسلمانان در عصر کنونی را نبود اتکا به نفس و اطمینان در جماعات مسلمانان ذکر کرده که از نظر روان‌شناسی، از بزرگ‌ترین بیماری‌ها برای فرد و اجتماع است. مسلمانان غرب‌زده تصور می‌کنند که آنها نمی‌توانند به پیشرفت نایل شوند و اروپائیان در همه چیز از آنان جلوترند و باید به این عقب‌ماندگی تن داد. او این فکر خمود را نوعی استعمار فکری می‌داند که گاه برای توجیه رفتار خود، آن را به تقدیر الهی نیز منتسب می‌کند؛ یعنی پیشرفت غرب و عقب‌ماندگی مسلمانان، به خواست خدا بوده است!^۴

۸. نقد و نظر

آنچه این اندیشه‌گران درباره عوامل درونی انحطاط مسلمانان مطرح کرده‌اند، با دیدگاه اسلامی و مبتنی بر پیش‌فرض‌هایی است که از فهم دینی آنان و نگرشی تاریخی بر تحولات جامعه اسلامی از آغاز تا زمان حیات خود حاصل کرده‌اند. با این نگاه، همه بحران‌ها یا انحطاط‌هایی که تشریح کرده‌اند، بر زوال تمدنی مسلمانان تأثیرگذار بوده است؛ چنان‌که برای دوران مجد و عظمت مسلمانان، کمال و قوت آنان در اعتقاد،

۱. همان، ص ۵۸-۶۰.

۲. همان، ص ۶۰-۶۱.

۳. همان، ص ۷۳-۷۶.

۴. همان، ص ۱۳۵-۱۳۸. درباره اندیشه شکیب ارسلان در موضوع انحطاط، همچنین ر. ک: حیدری، «بررسی علل افول تمدن اسلامی از دیدگاه شکیب ارسلان»، *تاریخ/اسلام و ایران*، ش ۳۱، ص ۴۷-۶۷.

اخلاق، دانش، همبستگی اجتماعی و شایستگی رهبران و زمامداران را مؤثر دانسته‌اند. در تقویت این دیدگاه می‌توان از آموزه‌های دینی کمک گرفت. قرآن کریم، در آیات متعددی ضمن شرح اقوام و تمدن‌های گوناگون (نظیر اقوام: نوح، هود، ثمود، لوط، شعیب، موسی و...)، به عوامل سقوط و هلاکت جوامع بشری اشاره می‌کند و مقوله افول و انحطاط را براساس قاعده علیت، به عواملی مربوط می‌سازد که این عوامل درون‌ساختاری جامعه شمرده می‌شوند. این عوامل، به انحرافات: عقیدتی، اخلاقی، رفتاری، اقتصادی و سیاسی مربوط می‌شوند که جوامع و تمدن‌ها بدان دچار می‌شدند و هرکدام از آن تمدن‌ها، مظهر یکی از این انحرافات بودند. افزون‌براین، قرآن به عواملی خاص نیز اشاره کرده که در سقوط جوامع و تمدن‌ها مؤثر بوده‌اند؛ از جمله: ۱. ظلم، استکبار و فساد رهبران و گروه حاکمه جامعه؛^۱ ۲. سکوت و بی‌تفاوتی مردم در برابر فساد و ستم رهبران جور و تن دادن به جور و ستم؛^۲ ۳. اسراف و ناسپاسی و کفران نعمت و دوقطبی شدن اقتصادی جامعه به دو گروه برخوردار رفاه‌زده (مُتْرِفین) و گروه محروم؛^۳ ۴. سست شدن بنیان‌های اخلاقی جامعه، شیوع گناه و نادیده‌انگاری معنویات و ارزش‌های انسانی؛^۴ ۵. ازهم‌گسیختن اتحاد و همبستگی جامعه و بروز تفرقه و دسته‌بندی و درگیری داخلی.^۵ بر اساس «سنت الهی» که تغییرناپذیر است و هیچ تحولی در خارج از این سنت‌ها اتفاق نمی‌افتد،^۶ پیدایش و زوال تمدن‌ها نمی‌تواند خارج از سنن الهی اتفاق بیفتد و این سنن، عبارت‌اند از «قوانینی که از ترکیب غرایز، عواطف، اندیشه و عملکرد انسان و نحوه ارتباط او با جهانی که در آن زندگی می‌کند، به‌دست می‌آید که طبعاً همه عوامل اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی موجود در روابط انسان‌ها را دربرمی‌گیرد.»^۷ این سنت‌ها، از نوع قضیه شرطیه‌اند که در صورت وجود سبب، مسبب رخ خواهد داد.

حضرت علی(ع) نیز در نهج‌البلاغه، عوامل گوناگونی را در سقوط جوامع مطرح کرده که با دیدگاه این اندیشه‌گران هم‌خوانی دارد؛ از جمله: ۱. فتنه و فتنه‌گری آشوب‌طلبان و فتنه‌انگیزان؛^۸ ۲. فساد اخلاقی و شیوع گناه؛^۹ ۳. سرپیچی از رهبران صالح و راهنمایان دانا؛^{۱۰} ۴. رفاه‌زدگی و کفران

۱. انبیاء، آیه ۱۱؛ فجر، آیه ۱۱-۱۴؛ انعام، آیه ۴۵ و ۱۲۳؛ هود، آیه ۱۰۲؛ کهف، آیه ۵۹.

۲. احزاب، آیه ۶۷؛ ابراهیم، آیه ۲۱؛ نساء، آیه ۹۷.

۳. نحل، آیه ۱۱۲؛ طه، آیه ۸۱ و ۱۲۷؛ اسراء، آیه ۱۶؛ انعام، آیه ۴۴؛ علق، آیه ۶-۷؛ سبأ، آیه ۳۴؛ زخرف، آیه ۲۳.

۴. طلاق، آیه ۸؛ حجر، آیه ۳-۴؛ فصلت، آیه ۱۷؛ عنکبوت، آیه ۳۴؛ لیل، آیه ۸-۱۱.

۵. انفال، آیه ۴۶؛ آل عمران، آیه ۱۰۳ و ۱۰۵؛ روم، آیه ۳۲؛ قصص، آیه ۴.

۶. احزاب، آیه ۶۲؛ فاطر، آیه ۴۳.

۷. جعفری، بینش تاریخی قرآن، ص ۹۷.

۸. نهج‌البلاغه، حکمت ۹۳؛ همان، خطبه‌های: ۵، ۵۰، ۹۳، ۱۵۱ و ۱۹۴.

۹. همان، خطبه‌های: ۲، ۷، ۱۴۳ و ۱۷۸.

۱۰. همان، خطبه‌های ۸۷ و ۱۰۸.

نعمت؛^۱ ستم و ستمگری؛^۲ ۶. پیدایش تفرقه.^۳ سه عامل اساسی و حیاتی تمدن انسانی در سخنان حضرت علی(ع)، عبارت است از: درون و نیت‌های پاک و صاف مردم، صحت و سلامت روحی افراد جامعه، بر مبنای حق قرار داشتن جریان همه امور زندگی در دو قلمرو مادی و معنوی.^۴ به تعبیر علامه جعفری، حال اگر جامعه‌ای غرق در ستمگری شد، از کشتن مردم ابایی نداشت و انصاف را درباره آنها روا نداشت، از افساد در روی زمین احساس ناراحتی نکرد، افراد آن جامعه از پراکندگی و دوری از هم ناراحت نشوند، از شکسته شدن قوا بیمی به خود راه ندهند، از تلخی آزمایش‌ها و گرفتاری‌ها فرار نکنند، به خدا اعتقادی نداشته باشند که در راه او به فداکاری پردازند، در نتیجه، جمعیت‌ها متفرق، امیال و آرمان‌ها مختلف، دل‌ها نامعتدل، قدرت‌ها تجزیه شده، بصیرت‌ها مبدل به ناینایی‌ها، هدف‌گیری‌ها و تصمیم‌ها ناهماهنگ و متشتت خواهد شد. این نکبت‌ها و اختلال‌ها، هویت انسانی را مختل می‌کند. وقتی که هویتی در شخصیت انسانی نبود، نه فرهنگی مطرح است و نه تمدنی.^۵ برخلاف دیدگاه اندیشه‌گران وابسته به مذهب تسنن که آغاز زوال جامعه اسلامی را به زمامداری معاویه مربوط می‌کنند، در نگاه متفکران شیعی، سرآغاز این انحراف‌ها از ماجرای سقیفه و انحراف در زمامداری اسلامی رخ داد که در درازمدت انحراف‌های: اعتقادی، سیاسی، اخلاقی و اندیشه‌ای را در جامعه اسلامی رقم زد.

۹. نتیجه‌گیری

از مجموع دیدگاه‌های اندیشه‌گران که در این مقاله مطرح شد، می‌توان نتیجه گرفت که اندیشه‌گران مسلمان جهان عرب، به وجود پدیده‌ای به نام تمدن اسلامی در گذشته تاریخی و شکوه و عظمت آن قائل هستند؛ اما به دچار شدن این تمدن به زوال و انحطاط نیز اعتراف دارند. آنان کوشیده‌اند که در علت‌یابی این انحطاط، بر علل و عواملی تأکید کنند. از نگاه آنان، بخش عمده‌ای از این آسیب‌ها، در عرصه درونی بر تمدن اسلامی تأثیر گذاشت و آن را به سوی انحطاط سوق داد. متفکران اسلام‌گرا، دوری مسلمانان از اندیشه توحیدی اسلام و تغییر فرهنگ و سبک زندگی آنان را در انحطاط و عقب‌ماندگی آنان مؤثر دانسته‌اند و اندیشه‌گران غیراسلام‌گرا، اسلام را نه تنها عامل عقب‌ماندگی مسلمانان ندانسته‌اند، بلکه بازگشت دوباره به حقیقت اسلام را در زایش تمدنی آنها، کاملاً نقش‌آفرین می‌دانند. از تلفیق نظریه‌ها و آرا و عقاید این اندیشه‌گران درباره انحطاط تمدن اسلامی، می‌توان این دیدگاه را تقویت کرد که بسترها و زمینه‌هایی که از درون جامعه اسلامی رخ نمود و تغییراتی که در مبنای اندیشه‌ای، اعتقادی و رفتاری

۱. همان، خطبه ۱۵۱؛ همان، نامه ۳۱؛ همان، حکمت‌های: ۱۳، ۲۵، ۲۷۳، ۲۴۴ و ۳۲۸ و ۴۲۵.

۲. همان، نامه ۵۳؛ همان، خطبه‌های ۱۷۶ و ۱۹۲؛ همان، حکمت‌های ۲۴۱ و ۳۴۱.

۳. همان، خطبه‌های: ۱۲۱، ۱۲۷ و ۱۹۱. در این باره همچنین، ر.ک: جعفری، *بیش تاریخ نهج البلاغه*، ص ۱۳۶-۱۵۷.

۴. جعفری، *تاریخ از دیدگاه امام علی(ع)*، ص ۲۰۴-۲۰۷.

۵. همان، ص ۲۳۲.

مسلمانان، به‌ویژه خواص آنان (زمامداران و نخبگان علمی و دینی) بروز یافت، پدیده انحطاط تمدنی مسلمانان را رقم زد و این بستر درونی، زمینه مساعدی را برای تأثیرگذاری عوامل بیرونی فراهم کرد تا شتاب بیشتری به این انحطاط ببخشند. این دیدگاه را، هم آموزه‌های دینی و هم آرای اندیشمندانی که در زمینه فلسفه نظری تاریخ نظریه‌پردازی کرده‌اند، تأیید می‌کند و هم واقعیات تاریخی جامعه اسلامی شاهدهی بر این مدعاست.

منابع

قرآن کریم

- ارسلان، شکیب، ۱۳۵۸ق، لماذا تأخر المسلمون ولماذا تقدم غيرهم، مصر، مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاء.
- اسدآبادی، سید جمال الدین و عبده، شیخ محمد، بی تا، عروة الوثقی (مجله های سید جمال الدین اسدآبادی)، ترجمه: زین العابدین کاظمی خلخالی، تهران، حجر.
- امین، احمد، ۱۳۷۶، پیشگامان مسلمان تجددگرایی در عصر جدید، ترجمه: حسن یوسفی اشکوری، تهران، علمی و فرهنگی.
- بن نبی، مالک، ۲۰۰۰م، شروط النهضة، دمشق، دار الفكر.
- بن نبی، مالک، ۲۰۰۲م، میلاد مجتمع، دمشق، دار الفكر.
- بن نبی، مالک، ۲۰۰۴م، وجهة العالم الاسلامی، دمشق، دار الفكر.
- جعفری، محمدتقی، تاریخ از دیدگاه امام علی (ع)، گردآوری و تنظیم: محمدرضا جوادی، تهران، پیام آزادی.
- جعفری، یعقوب، ۱۳۶۶، بینش تاریخی قرآن، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جعفری، یعقوب، ۱۳۷۲، بینش تاریخی نهج البلاغه، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جمالی اسدآبادی، ابوالحسن، ۱۳۴۹، نامه های تاریخی و سیاسی سید جمال الدین اسدآبادی، تهران، پرستو.
- حسین، طه، ۱۳۶۳، انقلاب بزرگ (ترجمه الفتنة الکبری)، ترجمه: جعفر شهیدی، چاپ دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- حسین، طه، ۱۳۶۳، علی (ع) و دود فرزند بزرگوارش، ترجمه: احمد آرام، چاپ دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- حلبی، علی اصغر، ۱۳۷۱، تاریخ نهضت های دینی - سیاسی معاصر، تهران، بهبهانی.
- حیدری، سلیمان، پاییز ۱۳۹۵، «بررسی علل افول تمدن اسلامی از دیدگاه شکیب ارسلان»، تاریخ اسلام و ایران، ۲۶ (۱۲۱)، ص ۴۷-۶۷.
- خدّوری، مجید، ۱۳۵۹، تجدید حیات سیاسی اسلام از سید جمال تا اخوان المسلمین، نقد و ترجمه: حمید احمدی، تهران، الهام.
- خدّوری، مجید، ۱۳۶۶، گرایش های سیاسی در جهان عرب، ترجمه: عبدالرحمن عالم، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه.
- دکمیجان، هرایر، ۱۳۶۶، جنبش های اسلامی در جهان عرب، ترجمه: حمید احمدی، تهران، کیهان.
- رحمانیان، داریوش، ۱۳۹۱، تاریخ تفکر سیاسی در دوره قاجاریه، چاپ سوم، تهران، پیام نور.
- رحمانیان، داریوش، ۱۳۸۲، تاریخ علت شناسی انحطاط و عقب ماندگی ایرانیان و مسلمین، تبریز، دانشگاه تبریز.
- رضا، محمد رشید، ۲۰۱۳م، الخلافه، قاهره، مؤسسة هنداوی للتعليم والثقافة.
- رضا، محمد رشید، ۱۹۳۱م، تاریخ الأستاذ الإمام الشیخ محمد عبده، قاهره، مطبعة المنار.
- الزین، سمیع عاطف، ۱۴۰۵/۱۹۸۵م، عوامل ضعف المسلمین، چاپ هفتم، بیروت، دار الكتاب اللبنانی.
- الزین، سمیع عاطف، ۲۰۰۸م، المسلمون من هم؟، چاپ هفتم، بیروت، دار الكتاب اللبنانی.
- سحمرانی، اسعد، ۱۳۹۵، اندیشمند مصلح، مالک بن نبی، ترجمه: صادق آئینهوند، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- السمان، علی، ۱۳۵۷، رویارویی مسلک ها و جنبش های سیاسی در خاور میانه عربی تا سال ۱۹۶۷، ترجمه: حمید

نوحی، بی جا، قلم.

- شفیق، منیر، ۱۳۶۳، *اسلام رودر روی انحطاط معاصر*، ترجمه: غلامحسین موسوی، قم، نهضت جهانی اسلام.
- صاحبی، محمدجواد، ۱۳۷۰، *اندیشه اصلاحی در نهضت‌های اسلامی*، چاپ دوم، تهران، کیهان.
- عبده، محمد، ۱۴۰۶ق، *رسالة التوحید*، مقدمه: حسین یوسف الغزال، چاپ ششم، بیروت، دار احیاء العلوم.
- عبده، محمد، ۱۹۲۳م، «الإسلام والنصرانية بین العلم والمدنية»، *المنازل*، جلد ۸، قاهره.
- عنایت، حمید، ۱۳۶۳، *سیری در اندیشه سیاسی عرب*، چاپ سوم، تهران، سپهر.
- فاضل قانع، حمید، بهار و تابستان ۱۳۹۶، «تمدن نوین اسلامی در بستر اصلاح فرهنگی (تبیین اندیشه‌های تمدنی مالک بن نبی)»، *پژوهش‌های تمدن نوین اسلامی*، سال ۱، شماره ۱: ۱۳۷-۱۶۳.
- فیض الاسلام، ۱۳۵۱، *نهج البلاغه*، ترجمه و شرح: علی نقی فیض الاسلام، چاپ دوم، تهران، بی‌نا.
- کافی، مجید، ۱۳۹۳، *جامعه‌شناسی تاریخی (مبانی، مفاهیم و نظریه‌ها)*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کواکبی، عبدالرحمن، ۱۳۶۳، *طبیعت استبداد*، ترجمه: عبدالحسین میرزای قاجار، تصحیح: محمدجواد صاحبی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- کواکبی، عبدالرحمن، ۲۰۰۷م، *آم القرى، مؤتمر النهضة الإسلامية الأولى*، دراسة و تحقیق: محمدجمال طحان، دمشق، صفحات للدراسات والنشر.
- محمودی، علی، ۱۳۹۵، *نواندیشان ایرانی: نقد اندیشه‌های چالش برانگیز و تأثیرگذار در ایران معاصر*، چاپ چهارم، تهران، نی.
- مخزومی، محمدپاشا، ۱۳۲۸، *خاطرات سید جمال‌الدین اسدآبادی معروف به افغانی*، ترجمه: مرتضی مدرسی چهاردهی، تبریز، بنگاه دین و دانش.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۶۸، *بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر*، چاپ سیزدهم، تهران، صدرا.
- موثقی، احمد، ۱۳۷۳، *علل وعوامل ضعف و انحطاط مسلمین در اندیشه‌های سیاسی و آرای اصلاحی سید جمال‌الدین اسدآبادی*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

Chapra, Muhammad Umer, 2008, *Muslim Civilization: The Causes of Decline and the Need for Reform*, Leicestershire, UK (United Kingdom): The Islamic Foundation.

Hees, Syrinx von (Ed.), 2017, *Inhetat-The Decline Paradigm: Its Influence and Persistence in the Writing of Arab Cultural History*, Würzburg: Ergon Verlag.

Hourani, A. H., 1962, *Arabic Thout in the Liberal age (1798- 1939)*, London, Oxford University Press.

Sing, Manfred, 2017, "The Decline of Islam and the Rise of Inhiṭāt: The Discrete Charm of Language Games about Decadence in the 19th and 20th Centuries", *Inhetat-The Decline Paradigm: Its Influence and Persistence in the Writing of Arab Cultural History*, Edited by Syrinx von Hees, Würzburg: Ergon Verlag, pp. 11-70.